

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

ELMİ İŞ

Beynəlxalq Elmi Jurnal

SCIENTIFIC WORK

International Scientific Journal

**ELMİ QAYNAQLAR
XVIII RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSI**

**SCIENTIFIC RESOURCES
XVIII REPUBLICAN SCIENTIFIC CONFERENCE**

12.09.2024

ELMİ İŞ
Beynəlxalq Elmi Jurnal
İmpakt Faktor: 2.717

ELMİ QAYNAQLAR
XVIII RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSI

<https://doi.org/10.36719/2663-4619/2024/XVIII>

SCIENTIFIC WORK
International Scientific Journal
Impact Factor: 2.717

SCIENTIFIC RESOURCES
XVIII REPUBLICAN SCIENTIFIC CONFERENCE

12.09.2024

Bakı – Baku
2024

Jurnal 25.04.2007-ci ildə
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə
Nazirliyi Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 2212

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
25.04.2007.

Registration No. 2212

Redaksiyanın ünvanı

Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address

Az1073, Bakı,
Matbuat Avenue 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 809 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail

aem.konfrans@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International Indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10.36719

TOGETHER WE REACH THE GOAL

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.

© It is necessary to use reference while using the journal materials.

© <https://aem.az>

© info@aem.az

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr

Prof. Dr. Əmir ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Sədr müavinləri

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
Prof. Dr. Mahirə HÜSEYNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Məsul katib

Assoc. Prof. Dr. İlham MƏMMƏDLİ, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
m_ilham63@mail.ru

ÜZVLƏR

Prof. Dr. Vaqif ABBASOV, AMEA Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. İbrahim CƏFƏROV, AMEA / Azərbaycan
Prof. Dr. Elşad QURBANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şirindil ALIŞANOV, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Nigar VƏLİYEVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zahid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Məhərrəm MƏMMƏDLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahnaz ŞAHBAZOVA, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Elşad MİRBƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan
Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEVA, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDƏLİYEV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şəkər MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Asiman QULİYEV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aydan XƏNDAN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan

THE ORGANIZING COMMITTEE

Chairman

Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan

Deputy chairman

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
Prof. Dr. Mahira HUSEYNOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Executive secretary

Assoc. Prof. Dr. Ilham MAMMADLI, ANAS Institute of Literature / Azerbaijan
m_ilham63@mail.ru

MEMBERS

Prof. Dr. Vagif ABBASOV, Institute of Petrochemical Processes of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Ibrahim JAFAROV, ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Elshad GURBANOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan
Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shirindil ALISHANOV, Institute of Literature of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Nigar VALIYEVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State Economic University / Azerbaijan
Prof. Dr. Maharram MAMMADLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahnaz SHAHBAZOVA, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGHLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan Teachers' Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYIDALIYEV, Azerbaijan language / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shakar MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Asiman GULIYEV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aydan KHANDAN, Baku State University / Azerbaijan
Dr. Elchin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Nasim Abışov

İ.Hacıyev adına Tərəqqi liseyi
pedaqoji elmlər doktoru, professor
nasimabishov@gmail.com

Alvina Cavadova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
doktorant
alvina.cavadova@mail.ru

KİMYANIN TƏDRİSİNDƏ STEAM TƏLİM METODUNUN TƏTBİQİ

Açar sözlər: STEAM, kimyevidomino, dersoyun

Keywords: STEAM, kimyevidomino, dersoyun

Tədqiqat Bakı şəhər məktəblərində oyunların kimyanın tədrisinə təsirinin effektivliyini müəyyən etmək üçün aparılmışdır. Bu məqsədlə STEAM təlim modeli çərçivəsində "kimyəvi domino" modelləşdirilib 3D printerdə çap olunmuşdur. Oyunun mövzusu kimya fənn kurikulumunun VII sinfində "Valentlik" mövzusunun əhatə etmişdir. Pedaqoji eksperiment vasitəsilə sübut olunmuşdur ki, orta ümumtəhsil məktəblərində kimyanın tədrisində STEAM təlim modelindən düzgün istifadə olunması şagirdlərdə motivasiyanın yaranmasına və çətin qavranılan məsələlərin asan başa düşülməsinə səbəb olur.

STEAM təlim modeli yalnız dərslər-oyunları həyata keçirməyə deyil, həm də oyunların birbaşa şagirdlər tərəfindən inşa olunmasına (hazırlanmasına) şərait yaradır (Çorlu, Çallı, 2020). Tədqiqat işi zamanı domino daşlarının hazırlanması prosesinə

dizayn və çap mərhələsində şagirdlər cəlb edilmişdir. Tədqiqatın məqsədi Kimya dərslərinə marağın artırılması, şagirlərin təlim prosesinə daha yaxından cəlb olunmasıdır. Bu prosesdə fərqli maraqlar dairəsinə və qabiliyyətlərə malik şagirdləri də təlimə cəlb etmək asanlaşır (Shchurkova, 2019). Tədqiqat metodu kimi, pedaqoji eksperiment istifadə olunmuşdur. Oyun daşlarının dizayn olunmasında TINCERCAD online 3D modelləşdirmə proqramından istifadə olunmuşdur (Gor'kov, 2015; Johannes Wild, 2023).

Modelləşdirmə işindən sonra çap prosesi başladı. 3D çap zamanı ağ rəngdə 1.75 mm PLA Filament istifadə olundu. PLA Filamentlərin bəzi xüsusiyyətlərini qeyd etmək istərdik:

- a. Orta sərtlikdədir.
- b. Orta dözümlüdür.
- c. Elastikliyi zəifdir.
- d. Çap temperaturu 180-230 selsidir.
- e. Çap lövhəsi temperaturu 20-70 dərəcədir.

PLA filamentlərin aşağı temperaturda əriməsi, ərimə zamanı pis qoxu yaymaması və müxtəlif rənglərdə istifadə oluna bilməsi müsbət keyfiyyətlər kimi qeyd oluna bilər. 3D Çap qurğusu kimi FlashForge Adventurer 3D printeri istifadə olunmuşdur (Şəkil 1) (5).

Şəkil 1. FlashForge Adventurer 3D printeri

Daha sonra daşların üzəri Valentlik mövzusunə uyğun olaraq aşağıdakı şəkildə dizayn edildi (Şəkil 2)

Şəkil 2. Dizayn olunmuş domino daşları

Oyunda əsas məqsəd ardıcılığın düzgün qurulmasıdır. Məsələn Al_2 -dən sonra hansı atom və ya atom qrupu olan daşı yerləşdirmək lazımdır ki, onların kombinasiyasından alınan formul doğru olsun? Şagird $(SO_4)_3$ olan daşı seçib Al_2 -ə birləşdirməli və oyun by ardıcılıqla STOP düyməsinə qədər davam etməlidir. Müəllimin seçimindən asılı olaraq bəzi mövzu və ya bölmələrdə oyunu bizim göstərdiyimiz kimi puzzle şəklində deyil, iki nəfərlik klassik domino oyunu kimi qurmaq olar.

Valentlik mövzusunun tədrisinə 2 akademik dərs saati ayrıldı. I dərs zamanı domino daşları yuxarıda göstərilən qaydada şagirdlər tərəfindən dizayn edildi və çapa verildi. Öncədən müəllimin mövzu üzrə hazırladığı stikerlərlə daşlar növbəti dərs üçün hazırlandı.

Kontrol sinifdə "Valentlik" mövzusu ənənəvi formada tədris olundu. Daha sonra əldə olunan nailiyyətlərin qiymətləndirilməsi aparıldı. Bunun üçün hər iki sinifdə bütün şagirdlər açıq tipli tapşırıqlar əks olunmuş vərəqlər paylandı. Bütün doğru cavablar 1 bal ilə qiymətləndirildi. Eksperimental sinifdə

diaqnostik qiymətləndirilmə nəticəsində müəyyən olunan ortalama bal ilə (100 bal üzərindən) müqayisədə 77-dən (77%) 86 bala (86%) yüksəlmiş, kontrol sinifdə isə 70-dən (70%) 61 (61%) bala düşmüşdür. Bu da onu deməyə əsas verir ki, oyun-dərs zamanı eksperimental sinifdən əldə olunan nəticə kontrol sinifdə aparılan dərslərə nisbətən daha effektiv olmuşdur. Oyun-dərslərin təşkili şagirdlərin təlim nailiyyətlərinin yüksəlməsinə, sinfin bütün şagirdlərinin dərslər prosesinə cəlb olunmasına, əməkdaşlığa, komanda ruhunun yüksəlməsinə, ən əsası dərslər zamanı şagirdlərin yüksək əhval-ruhiyyəsinə zəmin yaradır.

Ədəbiyyat

1. Shchurkova, N. Ye. (2019). Pedagogika. Vospitatel'naya deyatel'nost' pedagoga. Uchebnoye posobiye dlya bakalavriata i magistratury. M.: Yurayt, s. 320.
2. Çorlu, S., Çallı, E. (2020). Orta Məktəb və Lisey Müəllimləri üçün Nümunə Dərs Planları və Tətbiqləri ilə. İstanbul, s. 25.
3. Gor'kov, D. (2015). Tinkercad dlya nachinayushchikh. Podrobnoye rukovodstvo po nachalu raboty.
4. M.Eng.Johannes Wild. (2023). CAD Projects with Tinkercad | 3D Models Part 1: Learn how to create advanced 3D objects with Tinkercad in an easy way (Tinkercad for Beginners and Advanced) Paperback – March 3.
5. <https://www.raise3d.com/academy/a-beginners-guide-to-3d-printing/>

Günay Əfəndiyeva

Odlar Yurdu Universiteti

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0006-6619-3011>

vefa.abdulla@mail.ru

“QANADLI İFADƏLƏRİN” TƏDQIQI TARİXİNDƏN

Açar sözlər: *söz birləşmələri, qanadlı sözlər, frazeoloji birləşmələr, frazeologiya, frazeoloji lüğətlər.*

Keywords: *word combinations, winged words, phraseological combinations, phraseology, phraseological dictionaries*

Müxtəlif sistemli dillərdə qanadlı ifadələrin yaranma mexanizminin araşdırılması, onun mahiyyətinin açıqlanması ümumi dilçiliyin və frazeologiyanın nəzəri problemlərinin işlənməsi baxımından da əhəmiyyət kəsb edir.

Aparılmış tədqiqat tərcümə nəzəriyyəsinin frazeoloji aspektini izah və onlara əlavələr etməklə bədii mətnin adekvat transformasiyası ilə əlaqədar tərcüməşünaslıq elminə öz töhfəsini verir, bu cür tədqiqatların nəticələri tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasının ümumi və əlahiddə qanunauyğunluq və prinsiplərini tapmağa və müəyyən etməyə, tərcümə prosesində ortaya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmağa, mənbə və tərcümənin dillərin quruluşundakı fərqlərlə bağlı müxtəlif problemlərin həllinə şərait yaradır.

Antik Roma mütəfəkkiri Siseron yazırdı: “*Söz birləşmələrini əhatə edən məsələlər, başlıca olaraq iki əlamətin nəzərə alınmasını tələb edir: birincisi, sözlərin düzgün sıralanması, sonra müvafiq ritm və forma bitkinliyi*”. Həmçinin O, öz əsərlərində söz birləşməsi haqqında fikirlərin formalaşmasında iki əsas cəhətə – forma ilə məzmunun vəhdətinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir (Tsitseron, 1976, s. 14).

Türk dilləri frazeologiyasını araşdıran M.Mirzəliyeva konkret bir dil ailəsi çərçivəsində də frazeologiya sahəsində yekdil bir rəy formalaşmamasını qeyd edir: *“Türk dilləri frazeologiyası tarixi və müasir aspektdə dəfələrlə tədqiq olunmasına baxmayaraq, bu günə kimi hələ bir çox məsələlər mübahisəlidir və öz həllini tapa bilməmişdir. Türkologiyada həm də Azərbaycan dilçiliyində ənənəvi olaraq frazeoloji birləşmələr leksikologiyanın tərkibində öyrənilmişdir ki, bu da ilk növbədə frazeologiyanın müstəqil bir şöbə kimi müəyyənləşməməsinin nəticəsidir”* (Mirzəliyeva, 1995, s. 3).

Onu da qeyd edək ki, qədim zamanlarda yunan elmində sözlərin birləşməsi məsələlərindən olan üslub, bədii dil, ritorika ilə əlaqədar fikirlər söz birləşməsi haqqında təlimin inkişafına və formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir. Dilçiliyin başqa sahələri kimi sintaksis sahəsində də XIX əsrdən, yəni M.V. Lomonosovdan başlayaraq rus dilçiləri kifayət qədər tədqiqat işləri aparmışlar. M.V.Lomonosov söz birləşmələrində qrammatik əlaqələrdən bəhs edərkən onların yaranma yolları, formaları haqqında geniş məlumat vermişdir (Knyazeva, 1937, s. 16).

F.F.Fortunatovun söz birləşmələri haqqındakı *“bir bütöv sözün digər bir bütöv sözlə birləşməsindən yaranan, psixoloji hökmləri və həm də onun hissələrini ifadə edən bilən ifadələri mən söz birləşməsi adlandırırım”* fikri çox məşhurdur (Fortunatov, 1956, s. 393).

A.A.Bulaxovski frazeologiyaya qısa şəkildə belə bir tərif vermişdir: *“Frazeologiya, adətən, dildə məna cəhətdən parçalanmayan, lakin işlək sitat materialı kimi bərkimiş atalar sözü, məsəllər, yazıçıların, “qanadlı sözlər” şəklinə düşmüş ifadələridir və elə bu səbəbdən onlar müəyyən mənada bütövlük təşkil edən söz birləşmələridir”* (Babkin, 1964, s. 9). A.A.Reformatski isə digər alimlərdən fərqli olaraq frazeologiyaya aşağıdakı tərifini verir: *“Əhalinin sinfi mənsubiyyətinə*

və ya ixtisasının əlamətinə, ədəbi cərəyanlara və ya ayrı-ayrı müəlliflərə aid olan söz birləşmələrini frazeologiya adlandırmaq olar". Y.Qalkina-Fedoruk, Q.Dementiyeva, Y.Gerper və S.Fessalonitski bu təriflə razılaşıbmışlar. Qeyd etdiyimiz tədqiqatçıların, demək olar ki, yarıdan çoxu "*frazeologiyanı dildə hazır şəkildə işlənə bilən söz birləşmələri*"nə aid etmişlər (Galkina-Fedoruk, 1957, s. 515).

Zaman keçdikcə frazeoloji birləşmələr və ifadələr (frazeoloji vahidlər) hər bir xalqın mədəni irsinin nümunəsi kimi diqqətlə toplanmış, sistemə salınmış və dəfələrlə nəşr olunmuşdur. Frazeoloji vahidlərin fonetik, leksik və qrammatik quruluşu, tarixən yaranma şəraiti, məna və üslubi xüsusiyyətləri hər zaman dilçiliyin araşdırılmalı olduğu problemlərdən biri olmuşdur.

Distribusiyaya hər bir dil ifadəsinin uzlaşdığı birləşmələrdəki qonşuluğu nəzərə alıb həcmi göstərir. Əhatəni konkret konfigurasiyalar maraqlandırır ki, bunlar da frazeoloji ifadələrin struktur cəhətdən əlaqə növlərini üzə çıxarır. Konfigurasiya sadəcə bağlılıq deyil, bu, dəqiq müəyyən olunmuş sistem konstruksiyadır. Həmin konstruksiyaya frazeoloji ifadənin və onunla bağlı olan dil ifadəsinin özəl struktur əlaqəsi əsasında yaranır. Alimin təklif etdiyi əhatə metodu frazeoloji ifadələri qeyri-frazeoloji ifadələrdən ayırmağa imkan verir. Frazeologizmin nüvəsi və əhatəsi arasında olan münasibətlərin qarşılıqlı təsiri nəzəriyyəsi həm frazeoloji lüğətlərin tərtibinə, həm riyazi dilçilik, linqvo-kibernetika kimi elm sahələrinə xüsusi təsir edir və bu sahədə xeyli məsələlərin aydınlaşdırılmasına imkan yaradır.

Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyanın tədqiqinə XX əsrin 50-ci illərində başlanılmışdır. Məsələn, 1950-ci ilə kimi həmin məsələdən bəhs edən heç bir əsərə təsadüf etmirik. Azərbaycanda frazeoloji ifadələrin tədqiqi və təsnifi M.Tağıyev, M.Hüseynzadə, Ə.Orucov, H.Bayramov, S.Cəfərov, M.Paşə-

yev, M.İ.Adilov, A.Qurbanov, Z.Verdiyeva, Ə.Dəmirçizadə, K.Əliyev, Z.Əlizadə, M.Mirzəliyeva və b. tərəfindən aparılmışdır. XX əsrin 70-80-ci illərində nəşr olunan mənbələr arasında M.T.Tağıyevin “Rusca-Azərbaycanca frazeoloji lüğət”ini, M.Adilovun “Qanadlı ifadələr toplusu”nu xüsusi qeyd etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Mirzəliyeva, M. (1995). Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, s. 146.
2. Babkin, A. M. (1964). Frazeologiya i leksikografiya // Problemy frazeologii. Issledovaniya i materialy. Moskva: Nauka, s. 17.
3. Galkina-Fedoruk, Ye. M. (1957). Sovremennyy russkiy yazık. Sintaksis. Moskva: Izd.-vo Moskovskogo universiteta, s. 515.
4. Knyazeva, G. A. (1937). Rukopis' Lomonosova v Akademii nauk SSSR. Nauchnoye opisaniye. Trudy Arkhiva AN SSSR: // Sost. L.B.Modzalevskiy. Pod redaktsiyey. Moskva - Leningrad: Nauka, Vyp. 3., s. 400.
5. Fortunatov, F. F. (1956). Izbrannyye trudy. Moskva: Uchpedgiz, - t.1., s. 450.
6. Tsitseron, M. T. (1976). Retorika dlya Gereniya // V kn.: Oratorskoye iskusstvo Drevnego Rima. Perevod I. P. Strel'nikovoy. Moskva: Nauka, s. 62-91.

Saidə İsmaylzadə

Gəncə Dövlət Universiteti

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

saida.ismailzade@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-2877-8944>

UDC93/94

**XƏZƏRLƏRLƏ SLAVYANLAR ARASINDA
QARŞILIQLI ƏLAQƏNİN ROLU
VƏ ONLARIN ETNO-SİYASİ VƏZİYYƏTİN
FORMALAŞMASI VƏ
İNKİŞAFI ÜÇÜN NƏTİCƏLƏRİ**

Açar sözlər: Xəzərlər, slavyanlar, siyasi əlaqələr, qarşılıqlı münasibətlər, türk tayfalarının köçü

Keywords: Khazars, Slavs, political ties, mutual relations, migration of Turkic tribes

Salnamələrə görə, rus-xəzər münasibətləri 859-cu ildən başlamışdır (Golden, 1980, s. 172-175). Salnamələrdə 859-cu il hadisələri təsvir olunsa da, belə bir məlumat var: “Xəzərlər rus tayfalarından polyanlılar, şimallılar, radimiklər və vyatiklərdən dələ kürkü və hər ev üçün bir gümüş sikkə alırdılar”. Bu vəziyyətə son qoymaq üçün Rurikin yerinə gələn Novqorod knyazı Oleq 884-cü ildə şimallılara getdi və onlardan xəzərlərə vergi verməməyi xahiş etdi. Həmin il ruslar digər slavyan tayfaları ilə birləşərək xəzərlərə qarşı ittifaq yaratdılar və xəzərləri daha da zəiflətdilər. 892-ci ildə ruslar 55 gəmi ilə Xəzər dənizinə çıxdılar. Kıyla və Deyləm sahillərinə, Təbəristan və Abiskon torpaqlarına əsgər saldılar, ətrafı qarət etdilər və toplanmış qənimətlərlə geri qayıtdılar. Geri döndükdən sonra qənimətin bir hissəsini Xəzər xanına vergi kimi verdilər. Rusların bu hərəkətindən xəbər tutan Xəzər xanı müsəlman

döyüşçülərini ruslara hücum etməyə icazə verdi (Artamonov, 2004, s. 85-88).

IX əsrin ikinci yarısından başlayaraq ruslar Xəzəryanı ölkədə, xüsusən də ticarət sahəsində təsir göstərməyə başladılar. Rusların həzz aldıkları bu rahatlıq Kiyev knyazı I İqorun xidməti idi. O, şəhəri ələ keçirdi. Kiyevi tutaraq burada məskunlaşdı. O, uzun sürən mübarizə nəticəsində Dnepr çayı vasitəsilə Qara dənizə gedən böyük ticarət yolunu ələ keçirdi və bəzi slavyan tayfalarını xəzərlərin əlindən çıxardı. Ruslar bu bölgədə xəzər hökumranlığına son qoyub, dağınıq slavyan tayfalarını bir halqaya toplayıb dövlətə çevirdilər. Ruslar ilk dəfə 913-cü ildə Xəzər xaqanlığına ekspedisiya təşkil etdilər. Onun fikrincə, rusların bu basqını Xəzər xanının icazəsi ilə baş vermiş və ruslar qənimətin bir hissəsini xana vermişlər. Lakin Xəzər xanı 925-ci ildə rusların onun icazəsi olmadan növbəti basqın təşkil etdiyini biləndə öz qoşunlarını göndərərək geri qayıdan rusların yolunu kəsdi. 935-ci ildə İqor yenidən Tmutarakan şəhərinə hücum edərkən, Bizans rusların köməyi ilə Kırında Xəzər torpaqlarına hücum edərək bir qismini ələ keçirdi. Xəzər Xaqanı Aaron II, 939-cu ildə buna cavab verdi və Kırımı məhv etdi. 941-ci ildə İqorun Bizansa qarşı yürüşü zamanı xəzərlər Bizans donanmasını da məhv etdilər. 944-cü ildə ruslar o zaman müsəlman Qafqazının mərkəzi olan Azərbaycana tutdular. Bərdə şəhərinə enib hər yeri qarət etdilər; lakin xəzərlər onlara qarşı heç bir tədbir görmədilər. Svyatoslav I 965-ci ildə xəzərlərə qarşı yürüş etdi və həmin ərazini aldı. I Svyatoslav daha da cənuba getdi və peçeneqləri və uzları xəzərlərə hücum etməyə məcbur etdi. Kerç boğazı, Kuban, Qafqaz sahillərini ələ keçirdilər (Brook, 2018, s. 135-137).

IX əsrin ortalarına qədər inkişafını davam etdirən Xəzər xaqanlığı IX əsrin sonlarında öz ərazisində yaşayan türk boy-larının bəzi hücumlarına məruz qaldı. Şərqdən gələn qıpçaqlar Xəzər ölkəsinə hücum etdi, xəzərlər bu hücumu qarşısını

aldılar, lakin onları tam məğlub edə bilmədilər. 854-cü ildə blisterlər, Daha sonra macarlar və bolqarlar Xəzər hökmranlığından ayrıldı. Bundan əlavə, şərqdən peçeneqlərin hücumları da Xəzər xaqanlığının zəiflədilməsində təsirli oldu. Təxminən 860-880-ci illərdə bağların basqınından qurtulan peçeneqlər Xəzər vətəni ilə qərbə gedərək, Volqanı ələ keçirdilər və Don və Kuban tayfalarına tərəf getdilər (Artamonov, 2004, s. 180-182).

Bu tayfaların macarların xəzərlərin nəzarəti altında təşkilatlanması nəticəsində Arpad sülaləsi IX əsrin sonunda bolqarlar və peçeneqlər macarlara hücum etdikdə, bu dövlət xəzərlərin himayəsi altında dağıldı. 965-ci ildə Oğuzların xəzərlərə köməyindən rus səfərindən sonra əvvəlki qüdrətini itirmiş xəzərləri məhv etməkdə ruslar ilk növbədə təsirli olduğu halda, digər türk tayfaları ikinci planda idi. 970-ci ildən Xəzərlər istər peçeneqlər, istərsə də, kuman-qıpçaqlar kimi türk tayfalarının hücumlarına, başlayaraq xəzərlərin hakimiyyəti altında yaşayan tayfaların bir-birinin ardınca parçalanması səbəbindən böyük güc itkilərinə məruz qaldılar. 965-ci ildə rus yürüşündən sonra keçmiş qüdrətini itirmiş xəzərləri məhv etməkdə ruslar ilk növbədə təsirli olduğu halda, digər türk tayfaları ikinci planda idi (Golden, 1980, s. 180-182).

Xəzər xaqanlığı təkcə öz ərazisində yaşayan türk tayfalarına deyil, həm də Cənub-Şərqi Avropanın digər bölgələrindən türk tayfalarının köçünə vasitəçilik edirdi. Bu köçlər bölgənin etnik və siyasi strukturunda əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb oldu.

Xəzər xaqanlığının təkcə öz ərazisində yaşayan türk tayfaları ilə deyil, digər regional güclər və etnik qruplarla da mürəkkəb münasibətləri olmuşdur. Bu əlaqələr Xəzər xaqanlığının Cənub-Şərqi Avropada nüfuzunu gücləndirdi və regionun etnosiyasi strukturunun formalaşmasında mühüm rol oynadı. Xəzərlər digər türk tayfalarının cənub-şərqi Avropaya köçünə

vasitəçilik edərək bölgənin etnik müxtəlifliyini artırmışlar və bu köçlər bölgənin tarixi inkişafına dərindən təsir etmişdir (Noonan, 1992).

Ədəbiyyat

1. Golden, P. B. (1980). *Khazar Studies: An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
2. Artamonov, M. I. (2004). *Hazar Tarihi*. İstanbul: Selenge Yayınları.
3. Brook, K. A. (2018). *The Jews of Khazaria*. 3rd Edition. Rowman & Littlefield Publishers.
4. Noonan, T. S. (1992). *The Khazar Economy*. The University of Chicago.

Nazilə Abdullazadə

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

nazile.s.m.d@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-1829-7178>

ƏDƏBİYYATDA USTAD-ŞAĞIRD MÜNASİBƏTLƏRİ MƏŞƏDİ AZƏRLƏ ƏLİAĞA VAHİDİN TİMSALINDA

Açar sözlər: Vahid, ustad, Məşədi Azər, mey, badə, qəzəl

Keywords: Vahid, master, Mashadi Azer, mey, bade, ghazal

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində “ustad” dedikdə, müdrik, nəsihət verən, yol göstərən, sənətdə təkrarsızlığı, bənzərsizliyi ilə seçilən, öz yolu, izi olan insanlar başa düşülür. Ədəbiyyatda bu insanlar – ustadlar “müəllim”, “sələf” adını da qazanmışlar. “Cahana sığmayan” Nəsimi-Nəimi, “ustadına kəm baxmayan” Aşıq Ələsgər-Aşıq Alı, “aləmdə səsi olan” Seyid Əzim-Sabir, S.S.Axundov-S.Rüstəmin münasibətləri təkcə şeirdə, sənətdə deyil, həyatda da .

XX əsr şairi Əliağa Vahidin də həyatında müəllimi Məhəmmədəğa Cümridən sonra ustadı – “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisinin rəhbəri, onlarca şairin püxtələşməsində böyük rolunu oynayan Məşədi Azər olmuşdur. Buzovna kəndində tacir ailəsində doğulmuş Məşədi Azər ilk təhsilini mollaxanada almış, sonralar atasının tövsiyəsi ilə ticarətlə məşğul olsa da, klassik irsə, ədəbiyyata, ümumiyyətlə, mədəniyyətə olan hədsiz marağı onu bu işdən uzaqlaşdırmışdır. Atasını ilə indiki Mahaçqala (Petrovski-port) şəhərinə gedən Məşədi mollaxana və mədrəsədə dərs deməklə yanaşı, özü də təhsilini artırmışdır. İlk şeirlərini də Məşədi Azər hələ gənclik illərində yazmağa başlamışdır.

“Azər” təxəllüsü ilə yaradıcılığa başlayan Məşədi Şərq klassiklərindən Firdovsi, Xaqani, Xəyyam, Rumi, Sədi, Hafiz, Nəsimi, Füzulinin əsərlərini əldə edərək onlardan bəhrələnmiş, bəzilərini ana dilinə çevirmişdir. 1890-cı illərdən başlayaraq, Azərbaycan mətbuatında Məşədi Azər qəzəl, mürəbbə və digər şeirlərini dərc etdirmiş, “Məcməüş-şüəra”da tanınmış bakılı alim və musiqişünaslarını yığıb birləşdirmişdi.

Dövrünün tanınmış ziyalıları olan Məşədi Azər C.Cabbarlı, S.Vurğun, M.S.Ordubadi ilə yanaşı, 1937-ci ilin “xalq düşmənləri” S.Mümtaz, S.Mənsur, H.Cavid, M.Müşfiqlə də yaxın münasibətdə olmuş, öz şəxsi həyatı üçün təşviş keçirməmişdir. Uzun və mənalı ömür sürən Məşədi Azərin şəxsi həyatı, güzəranı o qədər də xoş olmamışdır. Şair xəstəlik ucbatından əlillik vəsiqəsi almış, yaşlı vaxtında kimsəsizlik onu göyərti əkib satmağa məcbur etmişdir. 80 yaşlı qoca şairin ehtiyac üzündən göyərti əkib-satmaqla keçən dolanışığı sovetlər ölkəsinə uyğun olmayan, yaraşmayan bir həyat tərzidir. Məşədi Azər ömrünün son günlərində dərdini dilə gətirmiş, həyatının acı anlarını kağıza köçürmüşdür:

Həştada az qalib çatmağa yaşım,
Qarlı dağlar kimi ağarib başım.
Dişlərim tökülmüş, həsbəm sökülmüş,
Çaçi kamanı tək belim bükülmüş.
Qəzet-jurnallara yazdığım əşar
Yığılsa bir yerə, beş kitab olar...
...Otuz üçüncü ildə etdi narahət,
Xəstəlik qoymadı cismində taqət.
İnvalid dəftərin çarəsiz aldım,
Guşeyi-nisyanı atılıb qaldım.
...İmdi ki, həştadə az qalib yaşım,
Göyərti əkməklə keçir məaşım.
Qoca bir şairə deyildirmi xar? (Məşədi Azər, 1996, s. 7).

Ömrünün 50 ilini bədii yaradıcılığa həsr edən, ixtiyar çağında da qələmi əlindən yerə qoymayan Məşədi Azər ədəbiyyat tarixində “Oğuznamə”, “Çingiznamə”, “Rüstəm və İsfəndiyar”, “Rüstəm və Söhrab”, “Tarixi-islam” kimi əsərlər, qəzəl, mürəbbə və digər şeirlərin müəllifi kimi qalmışdır.

Məşədi Azərin ədəbiyyat tarixində, xüsusilə də Bakı ədəbi mühitində ən böyük xidməti “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisinin fəaliyyət göstərdiyi illərdə gənc şairləri üzə çıxarıb onlara qayğı göstərməsi olmuşdur. Şairin gənc Əliağa Vahidlə tanışlığı da elə bu illərdən başlayır. Hazır cavab, sözü sinədən demək qabiliyyətinə malik, sərrast düşüncəli Vahidi Azər ilk gündən bəyənir. Sadə geyimli, arıq bədənli bu gəncdə qeyri-adi istedadın olduğunu, onu başqalarından fərqləndirən təbini sezən ustad Vahidin şeirdə, sənətdə inkişafını diqqətlə izləyir, onu yüksək qiymətləndirirdi. Azərbaycan xalq artisti Hacıağa Abbasov xatirələrində yazır ki, Vahidlə söhbətində o, Azəri həmişə ustadı adlandırırdı, ona minnətdar olduğunu söylərdi (Məşədi Azər, 1996, s.10). Vahid özü də şeirdə tutduğu yeri, qiymətini bilir, lakin ustadı Azərə yüksək qiymət verərək yazırdı:

Vahidi Azərlə şeir içrə bərabər tutmayın,
Şeirdə Azər kimi ustadi-əzəm başqadır.

Azər şagirdinin bu etirafını böyüklük kimi qəbul etmiş, sənətin qarşısında şagirdin qüdrətini böyük ürəklə etiraf etmək xətti Azər-Vahid yaradıcılığından da keçmişdir:

Gər mənəm də var bir az hissəm fünuni-şeirdə,
Qardaşım Vahid, vəli ustadi-əzəm başqadır.
Mötəqid əşxaslar çox varsa da mən bikəsə
Leyk sən tək qədrdən şəxsi-mükərrəm başqadır.

Azər nəinki Vahidin yaradıcılığını izləmiş, şəxsi həyatına da biganə qalmamışdır. Vahidin meyə aludəliyi qocaman şairi narahat edir, içkinin Vahidin şəxsiyyətinə gətirdiyi rüsvaylığın, xəcalətin dostlarını məğmun etdiyini təəssüflə bildirirdi:

Vahida, münfəil etmiş məni kirdarlərin,
Sənə nalayiq olan şivəyi-rəftarlərin.
Müşkülətə səni aludə görüb şamü səhər,
Lənət eylər sənə nəşr etdiyən əşarlərin.
Məstü məxmur zəlilanə görüb heyfi gəlir,
Səndəki təbi-göhərbarə xəbərdarlərin.
...Huşa gəl, bir daha məğmun etmə dostlarını,
Az deyildir sənin Azər kimi qəmoxarlərin.

Məşədi Azərin dediyi kimi, Vahidi “rüsəyi-cahan” edən mey çox sənətkarların həyatında qara yara olub; Hadi, Mənsur, adlarını bu gün müxtəlif səbəblərdən çəkə bilmədiyimiz, gizləndə “elə o da içkinin, nəşənin qurbanı oldu” dediyimiz neçə-neçə sənət fədaisi. Təbii ki, ustadının bu məzəmməti, ərkyana töhməti Vahidə təsir etmiş, müəyyən müddət içkidən uzaqlaşsa da, həyatın girdabından uzaqlaşsa bilməmiş, həmdəmi, təsəllini meydana, badədə görmüşdür. Lakin şair ustadının qınağına da biganə qalmamış, meyə aludəliyinin səbəbi ilə özünə bəraət qazandırmışdır:

Məni aludeyi-mey gözləri ahulər edib,
Qurtaran varmı əlindən bu xətakarlərin?
Bizi ustadımız Azər demə tənqid etmiş,
Dəyməmiş piri-muğan qəlbinə meyxanələrin.
Bizi bir cam ilə mey nəşəsi yıxmışsa, nə qəm –
Evi abad ola Azər kimi qəmoxarlərin.

Vahidəm, məst görəkən mənə çox eyb etmə,
Tənəsindən içirəm bəzi dilazarlərin (Əliağa Vahid, 1989, s. 195).

Ədəbiyyat

1. Məşədi, Azər (1996). Seçilmiş əsərləri. Bakı: Boz oğuz – Nicat, s. 278.
2. Əliağa, Vahid. (1989). Qəzəllər. Bakı: Azərənəşr, s. 280.

Xalidə Rəhimova

Lənkəran Dövlət Universiteti

dissertant

qumu_88@mail.ru

XX ƏSRİN 60-90-CI İLLƏRİNDƏ LƏNKƏRAN ƏDƏBİ MÜHİTİNİN NƏSR QOLU – FİRUDİN AĞAYEV

***Açar sözlər:** nəsr yaradıcılığı, ədəbi mühit, yazıçı təxəyyülü, ədəbiyyat, hekayə janrı*

***Keywords:** prose creativity, literary environment, writers imagination, literature, store genre*

XX əsrin 60-90-cı illərində Lənkəranda nəsr yaradıcılığı sahəsində fəal mövqeyi ilə seçilən, senzuranın kitab çapına ciddi nəzarət etdiyi, dövlət nəşriyyatlarının azlıq təşkil etdiyi, rusca “Qlavlit” deyilən bir idarənin razılığı olmadan kitab çapının mümkün olmadığı dövrdə əyalət yazıçılarının Bakıda kütləvi tirajla kitab çap etdirməsinin çətinliyini nəzərə alsaq, Lənkəranda yaşayan qələm sahiblərinin nə qədər çətinliklərlə üzləşdiyini qeyd etməmək olmaz. Bunlara baxmayaraq, adları aşağıda qeyd olunan yazıçıların bir və ya bir neçə kitab çap etdirməsi təqdir olunmalı haldır ki, Lənkəran ədəbi mühitinin nəsr qolunu, əsasən aşağıda adları qeyd olunan yazarlar təmsil edirdilər: Məmməd Hüseyin Əliyev, Firidun Ağayev, Tofiq Həsənov, Vaqif İbrahim (Vaqif Hüseyinov--red.X.R), Rza Kərim, Yaşar Rzayev, Hüseynbala Mirələmov, Zakir Bağırov, Həzi Əliyev.

Sözün gedən illərin ədəbi məhsulları içərisində diqqəti cəlb edən əsərlərin sırasına sonralar Bakıya köçüb burada məskunlaşan, Bakı ədəbi mühitində bir çox povest və romanları ilə məhşurlaşan Firidun Ağayevin “Qayıq dənizə çıxır”

kitabında toplanmış hekayələrini də aid etmək olar (Ağayev, 1961, s. 62).

Firidun Balakişi oğlu Ağayev 22 noyabr 1933-cü ildə Lənkəran şəhərində anadan olmuş, burada orta məktəb bitirmiş, ədəbiyyat aləmində də ilk addımlarını burada atmışdır. Orta məktəbi bitirdikdən sonra 1953-1958-ci illərdə S.M.Kirov adına ADU-nun (indiki Bakı Dövlət Universiteti - X.R.) filologiya fakültəsində təhsil almış, 1958-ci ildən ömrünün sonuna qədər Azərbaycan Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsində müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır.

İlk yazıları 1953-cü ildə universitetin "Lenin tərbiyəsi uğrunda" qəzetində dərc olunmuş Firidun Ağayev 1962-cı ildən Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının üzvü olmuşdur. "Qayıq dənizə çıxır" adlı ilk kitabı 1961-ci ildə nəşr olunan müəllifin sonrakı illərdə hekayə, povest, roman və oçerkləri toplanmış "Qardaşlar" (1967), "Səni düşünürəm" (1970), "İldırım dənizə çaxır" (1975), "İldırım ömrü", "Mən uşaq olmamışam" (1985), "Skripkanın sərgüzəşti" (1988) kitabları nəşr olunmuşdur.

Firidun Ağayev yaradıcılığının kamilləşdiyi bir dövrdə, 16 Oktyabr 1995-ci ildə, 62 yaşında vəfat etmişdir.

Müəllifin bu kitabına səkkiz hekayəsi daxil edilmişdir. Hekayələrin, demək olar ki, hamısının mövzusu Lənkəran mühitinə aid olan kənd həyatından alınmış, əsas məsələ dövrün ədəbi-siyasi tələblərinə uyğun olaraq, ədəbiyyatda partiyalılıq və xəlvilik prinsipinə uyğun olaraq həll edilmişdir.

"Qayıq dənizə çıxır" hekayəsindəki hadisələr XX əsrin ilk onilliklərində Lənkəranda, konkret olaraq Sütəmurdov kəndi və onun ətrafında baş verir. Əsərdə xəstə anası üçün ruzi qazanmaqdan ötrü min cür əziyyətlərə sinə gərən Murad, onun əziyyətlə tutduğu balığı əlindən alıb torunu parça-parça edib özünü də kötəkləyən kəndxuda Hüseynqulu, inqilabi fəaliyyətinə görə izlənən Rəhman, Aslan kimi maraqlı obrazlar vardır.

Azadlıq uğrunda mübarizə aparan inqilabçıların fədakar mübarizəsi daha geniş şəkildə əks olunan bu hekayənin əsas ideyası ondan ibarətdir ki, ağaların hökmranlıq etdiyi sinifli cəmiyyət gec-tec yıxılacaq, onun yeridə yeni, azad bir cəmiyyət bərqərar olacaqdır.

Dənizdəki inqilabçıların topladığı gəmini azadlığın simvolu və qayığı azadlığı uğrunda döyüşə hazır olanların rəmzi kimi mənalandıran müəllif hekayəni belə bir sonluqla tamamlayır: “Qayıq sürətlə gedirdi. Mayakdan düşən işıq Aslangilin yolunu süd kimi aydın göstərirdi. Qayıq dənizə çıxdı. Dörd qüvvətli qol onu sürətlə aparırdı. Uzaqda bir gəmi dayanmışdı. Qayıq gəmiyə tərəf üzürdü” (Ağayev, 1961, s. 17).

“O həmişə bizimlədir” hekayəsində balaca nəvəsini Kremlə, Lenin görüşünə aparan qocaman neftçinin nəvəsi ilə söhbəti əsasında quran müəllif “Bibim qızı utandı” hekayəsində doğruluq və xeyirxahlığı təbliğ edir. Qonşuya yalan deyib evlərində ola-ola ona borc yumurta verməyən Səyyarənin sonrakı peşimançılığı hekayədə inandıracı bir tərzdə əks olunmuşdur (Ağayev, 1961, s. 25).

“Koramal” hekayəsində şəhərdən kəndə, nənəsi Gülgəz xalagilə qonaq gəlmiş Arifin sərgüzəştlərini verən müəllif, “Naməlum” hekayəsində sərhəd kəndlərində baş verən maraqlı bir hadisədən, Sərvinaz adlı qızın sayıqlılığı sayəsində sərhəddi pozan “naməlum” bir şəxsin tutulmasından bəhs edir (Ağayev, 1961, s. 29).

F.Ağayevin “Zəhmətin hünəri” hekayəsi Azərbaycanda xalq arasında məşhur olan bir rəvayət əsasında qələmə alınmışdır. Su ölkəsinin Ceyran düzü adlı bir vilayətinin əhalisi əkinçiliklə məşğul olur, güzəranını normal keçirirlər. Lakin “qonşuluqdakı Duz ölkəsinin qoşunları hücum çəkib bütün tarlanı dağıdır, taxılı yandırır gözəl Ceyran düzünü cadar-cadar edirdilər. Buna görə də adamlar bütün ili ac qalırdı” (Ağayev, 1961, s. 39).

Ölkəni və xalqı Zəhmət adlı bir igid cəsrətəti və camaatla birliyi sayəsində yadellilərin zülmündən qurtarır. O, dövlətlə əhali arasında birlik yaratmağa nail olaraq cavanlara döyüş taktikalarını öyrədir və Ceyran düzünə su kanalı çəkdirir. Su ölkəsinin qoşunları bu kanalla Ceyran düzünə gəlir. Duz ölkəsi ilə onlar arasında gərgin döyüş başlanır və onlar “Duz ölkəsinin qoşunlarını əridib yoxa çıxarır”, onları məhv edirlər.

Beləliklə, “Həmin il Ceyran düzündə bol taxıl yetişdi. Tarlalar göyərdi. Mal-qara artdı. Ceyran düzü ceyranlarla doldu. Adamlar o gündən firavan yaşamağa başladılar” (Ağayev, 1961, s. 48).

“Sehrli mağara” hekayəsində, əslində ilk baxışda sehdən, əfsundan yox, bir təbiət möcüzəsindən bəhs olunur. Camaatın ilan bildiyi və qəribə, bir qədər də qorxulu səslər zənn etdikləri, əslində yerin altından pıqhapıqla qaynayıb çıxan bulaqdır. Müəllif geoloq Əşrəfin sözləri ilə həmin bulağı belə təqdim edir: “O sehrli ilan budur. Laboratoriyada suyun tərkibini yoxlayırıq. Məncə, bu, İsti sudur. Baxın, bulağın suyu oradan axıb yox olur. Sonra bu yarıqdan aşağı tökülür. İki şırıltı birbirinə qarışib dəhşətli uğultu əmələ gətirir. Güclü külək olanda səs daha da şiddətlənir. Adamlar bu şırıltıdan qorxub buraya ayaq basa bilmirmişlər” (Ağayev, 1961, s. 58).

F.Ağayevin “Övlad qazancı” hekayəsi dövrü üçün aktual olan bir mövzuya həsr olunmuşdur. Orta məktəbin 8-ci sinfində oxuyan Əyyubun məktəb emalatxanası üçün hazırladığı stend və qonşu Hökumə xalanın evinin elektrik cihazlarını bir mantyor dəqiqliyi və səliqəsi ilə təmir etməsi müəllimləri ilə yanaşı, anasını da sevindirmiş və müəllif oğlu sarıdan anaya edilən təşəkkürləri övladın ilk qazancı kimi mənalandırmışdır (Ağayev, 1961, s. 63).

F.Ağayevin hekayələri barədə fikirlərimizi ümumiləşdirərək belə bir qənaətə gəlirik ki, bu əsərlərin hər biri işıqlı bir

amala xidmət missiyasını yerinə yetirərək zamanı ilə yaxından səslənmişdir.

Ədəbiyyat

1. Ağayev, F. (1961). Qayıq dənizə çıxır. Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı.
2. Ağayev, F. (1967). Qardaşlar. Bakı: Gənclik nəşriyyatı.
3. Ağayev, F. (1970). Səni düşünürəm. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
4. Ağayev, F. (1975). İldırım dənizə çaxır. Bakı: Gənclik nəşriyyatı.
5. Ağayev, F. (1981). İldırım ömrü. Bakı: Gənclik nəşriyyatı.
6. Ağayev, F. (1985). Mən uşaq olmamışam. Bakı: Gənclik nəşriyyatı.
7. Ağayev, F. (1988). Skripkanın sərgüzəştləri, Bakı: Gənclik nəşriyyatı.

İlkin Mustafayev
Gəncə Dövlət Universiteti
doktorant
1mustafayevilkin@gmail.com

1900-1903-CÜ İLLƏRDƏ DÜNYA İQTİSADI BÖHRANI VƏ AZƏRBAYCAN

***Açar sözlər:** mis yataqları, neft, kənd təsərrüfatı, toxuculuq sənayesi, iqtisadi böhran*

***Keywords:** copper deposits, oil, agriculture, textile industry, economic crisis*

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın neft sənayesi özünün zirvəsinə çataraq, hasilat həcminə görə dünyada lider dövlətə çevrildi. Lakin 1900-1903-cü illərin qlobal iqtisadi böhranı sənayeyə böyük təsir göstərərək qazma və neft hasilatının azalmasına səbəb oldu. Rus-Yapon müharibəsi və 1905-1907-ci illər xalq üsyanları kimi siyasi hadisələr də böhranı daha da gücləndirdi. Azərbaycanın neft sənayesi böhrandan sonra qismən bərpa oluna bilsə də, 1909-cu ildən bəri ümumrusiya sənaye bumu kimi yeni çağırışlar və təhdidlər aktuallığını saxlamaqda davam edirdi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın müxtəlif sahələri əhatə edən sənaye inkişafı davam etdi. Bu dövrdə ipəkçilik, pambıqçılıq və balıqçılıq nəzərəçarpacaq dərəcədə artmışdır. Xüsusilə əsas ipəkçilik sahəsinə çevrilən Ares rayonunda barama istehsalı sürətlə artmışdır. Pambıq yığımını da xeyli artaraq 1913-cü ildə 1150370 puda çatdı. Azərbaycan Rusiya və onun hüdudlarından kənarında fəal ticarət əlaqələri saxlayaraq Zaqafqaziyada əsas pambıq istehsalçısına çevrildi. Bundan əlavə, torpaq strukturunda islahatlar da bu zaman başladı. 1900-cü ildə Azərbaycanda və başqa quberniyalarda dövlət

kəndliləri üçün torpaq quruluşunun əsasları təsdiq edildi. Bu tədbirlərə torpaqların kənd icmalarına paylanması və vergilərin tətbiqi daxildir. (21) Lakin bu tədbirlərin həyata keçirilməsində çətinliklər yarandı və 1903-cü ildə torpaq bölgüsü prosesini çətinləşdirən qaydalar qəbul edildi. Qanunla nəzərdə tutulduğu kimi, sadəcə olaraq torpaqların bölüşdürülməsi əvəzinə, təkliflər daha mürəkkəb prosedurları ehtiva edirdi və bu, islahatların həyata keçirilməsini çətinləşdirir. (20) XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda gəmiqayırma fəal inkişaf edirdi, regionun Rusiya və İranla iqtisadi əlaqələrinin mərkəzində Bakı limanı dayanırdı. Lakin 1908-ci ildə tamamlanan Uluxanlı ilə Culfa arasında bir xətt istisna olmaqla, yeni dəmir yolu xətlərinin tikintisi çox az idi. (21) Yol infrastrukturunda da dəyişikliklər minimal idi. Bakı quberniyasında 1901-ci ildə Qubadan Balacar-Dərbən dəmir yolunun Xaçmas stansiyasına, eləcə də Kürdəmir-Axsu magistralına qədər poçt yolu yarandı. Rabitəni asanlaşdırmaq üçün bir neçə poçt və teleqraf şəbəkəsi açıldı, lakin mövcud teleqraf və telefon şəbəkələri artan ehtiyacları ödəmək üçün kifayət deyildi. Bakı neft sənayesinin əsas sənaye mərkəzinə çevrildi, Gədəbəydə isə zəngin mis yataqlarına görə mədənçilik inkişaf edirdi. Sənaye sahələrinin inkişafı Rusiya sənayesinin ehtiyacları ilə sıx bağlı idi, müxtəlif istehsal sahələrinin Azərbaycan regionları üzrə ərazi bölgüsünü müəyyən edirdi. (11)

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kapitalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi prosesi baş verdi ki, bu da təkcə sənaye sahələrinə deyil, həm də kənd təsərrüfatına təsir etdi. İnhisarçı kapital əsasən torpaq kreditləri verməyə yönəlmiş səhmdar torpaq bankları vasitəsilə müxtəlif sənaye sahələrinə, o cümlədən kənd təsərrüfatına nüfuz etdi. (20) Bakıda, Nuxada, Şamaxıda, Yelizavetpolda və Ağdaşda iri tütün fabrikləri fəaliyyət göstərirdi, əsas şərəbçilik mərkəzləri isə Şamaxı, Gökçay, Şuşa və Yelizavetpol qəzaları idi. Qida

sənayesi 1913-cü ildə 53 min işçisi və illik dövriyyəsi 77 milyon rubl olan mahalların sənaye sahələri arasında birinci yeri tuturdu. (12) 1900-cü il 1 may qanunu Azərbaycanın kənd icmalarına tarixi istifadə formalarını saxlamaqla torpaq sahələrinin verilməsini, dövlət kəndliləri üçün qutrent vergisinin və torpaq vergisinin müəyyən edilməsini nəzərdə tuturdu. Lakin 1903-cü ildə tətbiq edilən qaydalar torpaq idarəçiliyi prosesini çətinləşdirərək, torpaqların sərhədlərinin müəyyən edilməsi üçün əlavə prosedurların aparılmasını tələb edirdi. Bu, qanunun ilkin niyyətinə, yəni prosedurların sadələşdirilməsinə zidd idi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda gəmiqayırma fəal inkişaf edirdi, Bakı limanı isə Xəzər dənizində əsas dəniz nəqliyyatı mərkəzinə, Rusiya və İranla iqtisadi əlaqələrin mühüm mərkəzinə çevrilirdi. Dəmir yolu tikintisi ləng sürətlə gedirdi, 1908-ci ildə Uluxanlı ilə Culfa arasında yalnız bir xətt tamamlandı. Bakı vilayətində bir neçə yeni yol istisna olmaqla, yol infrastrukturunu demək olar ki, dəyişməz qalıb. Bakıda poçt və teleqraf rabitəsi genişləndi, neft sənayeçilərinin artan tələbatını ödəmək üçün 1902-ci ildə yeni idarələr açıldı. Teleqraf xətlərində tıxaclar və infrastrukturun olmaması 1913-cü ilə qədər yeni xətlərin çəkilməsinə və şəbəkənin, o cümlədən Bakı ilə Tehran arasında birbaşa teleqraf rabitəsinin genişlənməsinə təkan verdi (14)

Xüsusilə Bakıda 1913-cü ilə qədər abunəçilərin sayı 4176 nəfərə çatan telefon rabitəsi də inkişaf etmişdir. İqtisadi inkişaf Gədəbəy və Salyan kimi bir neçə şəhər mərkəzlərində cəmləşdi ki, bu da rayonun sənaye və ticarət potensialının güclənməsinə kömək etdi. (15)

Beləliklə, böhranların və islahatların yaratdığı problemlərə baxmayaraq, Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində fəal iqtisadi və sənaye inkişafını davam etdirdi.

Ədəbiyyat

1. Mironov, B. N. (2006). Rossiyskaya imperiya: ot Aleksandra III do Nikolaya II. M.: Drofa, s. 480-495.
2. Pavlova, G. N. (2008). Ekonomicheskiye krizisy v Rossii: istoriya i uroki. M.: Nauka, s. 120-135.
3. Kalashnikov, V. V. (2021). Russkaya revolyutsiya: klyuchevyye resheniya istoriya i istoriografiya. Sankt-Peterburg.
4. Nechayev, M. G. Ekonomicheskiy krizis v 1900-1903 godov i yego rol' v razvitiye ural'skoy promyshlennosti.
5. Mul'tatuli, P. V. Vneshnyaya politika Imperatora Nikolaya II.
6. Istoriya vneshney politiki Rossii. (1997). Konets XIX – nachalo XX veka. M.: Mezhdunarodnyyeotnosheniya.
7. Ignat'yev, A. V. (2011). Vneshnyaya politika Rossii v kontse XIX – nachale XX v. (Rossiya pered vyzovami novoy epokhi). M.: Geos.
8. «Ne otstat' ot derzhav...» Lukoyanov I. V.
9. Mironov, B. N. (2014). Rossiyskaya imperiya: ot traditsii k modernu. T. 1. SPb.: Dmitriy Bulanin.
10. Anfimov, A. M. P. A. (2002). Stolypin i rossiyskoye krest'yanstvo. M.: IRI RAN.
11. Ol'denburg, S. S. (1939). Tsarstvovaniye imperatora Nikolaya II. T. 1. Belgrad: Obshchestvo rasprostraneniya russkoy nats. i patriot. literatury.
12. Klyuchevskiy, V. O. (1990). Aforizmy i mysli ob istorii // Sochineniya. T. IX. M.: Mysl'.
13. Russko-yaponskaya voyna. Bol'shaya sovetskaya entsiklopediya. 3-ye izd. M.: Sovetskaya entsiklopediya. T. 22, s. 1263,
14. Ayrapetov, O. R. (2014). Na puti k krakhu. Russko-yaponskaya voyna 1904–1905 gg. Voyennopoliticheskaya istoriya. M.: Algoritm.

15. Opublikovany posle smerti Vitte: Prolog ruskoy-yaponskoy voyny. (1916). Materialy iz arkhiva grafa S. YU. Vitte. Petrograd: Brokgauz–Efron.
16. Morozan, V. V. (2021). Sankt-Peterburgskaya kontora Gosudarstvennogo banka i yeye kliyenty (1894 - 1917 gg.). SPb.
17. <https://histrf.ru/read/articles/dolghi-rossii-ot-piervykh-romanovykh-do-nashikh-dniei-chast-1-russkoie-tsarstvo-i-rossiiskaia-impieria>
18. https://www.hist.msu.ru/Labs/Ecohist/OB4/eh_rus.htm
19. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%BE-%D1%8F%D0%BF%D0%BE%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D0%B0
20. <https://azerhistory.com/?p=9426>
21. https://statehistory.ru/books/A--F--Yakovlev_Ekonomicheskie-krizisy-v-Rossii/8
22. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D0%B8%D1%8F_1905%E2%80%94%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%B2_%D0%B2_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8

Gusein Guseinov
Baku State University
PhD student
gusein.guseinov@bsu.edu.az

**"ETHNO-DEMOGRAPHIC DYNAMICS AND
CULTURAL IDENTITY OF THE TATS IN THE
GUBA-KHACHMAZ ECONOMIC REGION OF
AZERBAIJAN"**

Keywords: *Ethno-demographic structure, Tats population, Migration and assimilation, Cultural identity, Guba-Khachmaz region*

Açar sözlər: *Etno-demografik struktur, Tats əhalisi, Miqrasiya və assimilyasiya, Mədəni kimlik, Quba-Xaçmaz bölgəsi*

The study of the ethno-demographic structure of the Tats in the Guba-Khachmaz economic region of Azerbaijan is a significant area of research within the exploration of the country's ethnic diversity. The Tats represent a small ethnic group that has traditionally resided in the northern part of Azerbaijan, particularly in the Guba, Khachmaz, Siyazan, Shabran, and Gusar districts. Despite their small population, the Tats play an important role in the cultural and ethnic landscape of the region. In recent decades, the demographic dynamics of the Tats have undergone significant changes due to migration processes, urbanization, and social shifts. A key research task is to investigate the current trends affecting the population and distribution of the Tats, with the aim of identifying the factors influencing their demographic future. (Guseynov, A.S. 2015).

Studying the ethno-demographic structure of the Tats offers insights into how small ethnic groups adapt to modern

economic and social conditions. The complexity of the research is not only determined by the geographical features of the Tat population but also by the fact that official data on small ethnic groups are often incomplete or fragmented. This necessitates a comprehensive approach that includes both statistical data and qualitative methods, allowing for an in-depth investigation of migration factors and population changes. The aim of this paper is to analyze the population dynamics of the Tats in the Guba-Khachmaz economic region, their settlement patterns, and the impact of economic and social factors on these trends.

Methodology

The methodological framework of this study encompasses several key approaches. First, an analysis of statistical data was conducted based on population censuses of Azerbaijan from 1999, 2009, and 2019. This data allows for an assessment of the number of Tats in each district of the Guba-Khachmaz economic region and an analysis of changes in their population over the past two decades. Secondly, cartographic analysis was used to determine the geographic distribution of the Tats. This enabled the creation of visual models of ethnic group settlement across various districts in the region. Thirdly, significant attention was given to fieldwork and ethnographic methods, which included interviews with residents of Tat settlements, as well as observations of social processes in the areas where they live. These methods supplemented official statistical data with insights into migration and cultural assimilation factors. Lastly, historical-demographic analysis provided the context for understanding the population dynamics of the Tats over several decades, from the pre-revolutionary period to the present day. Together, these methodological approaches ensure a comprehensive analysis of

the demographic structure of the Tats and help identify key trends influencing their population and settlement.

Description

The Tats in the Guba-Khachmaz economic region are concentrated in several key settlements. In the Guba district, they predominantly reside in the villages of Buduq, Alik, and Khinalug; in the Khachmaz district, they are found in the village of Abbasli; in the Siyazan district, in the villages of Seyidlar and Kafar; and in the Shabran district, in the village of Shahdaghlar. Their population, according to census data, shows a steady decline, driven by migration to larger cities and assimilation. Below is a table displaying the population dynamics of the Tats in the Guba-Khachmaz economic region over the past two decades.

**Table 1. National Statistical Committee of Azerbaijan.
(1999, 2009, 2019).
Population census results.**

District	1999 (Census)	2009 (Census)	2019 (Estimate)	Notes
Guba	3,200	2,950	2,800	Decline due to migration to cities and abroad.
Khachmaz	1,200	1,100	1,050	Steady decrease in population.
Siyazan	900	850	800	Slight reduction caused by internal migration.

Shabran	500	450	400	Population decline linked to assimilation.
Gusar	200	180	160	Minimal presence in the district.

This data illustrates the demographic changes among the Tats over the past decades, providing insights into key causes of migration and population decline.

Analysis and Judgments

The analysis of the demographic dynamics of the Tats in the Guba-Khachmaz economic region reveals that the primary factors contributing to the population decline are migration processes and cultural assimilation. Urbanization, as one of the leading factors, prompts members of the Tat community to leave their traditional places of residence in mountainous and rural areas in search of better economic opportunities in larger cities. (Ibrahimov, M.M. 2008) This process is accompanied by assimilation, where members of the Tat community integrate into larger ethnic groups, resulting in a loss of their cultural identity and language. The population decline is also linked to the fact that younger generations increasingly choose to remain in cities after completing their education, leading to a gradual decrease in population in traditional villages. Census data and field studies indicate that this process is stable, with no signs of slowing down in the near future.

On the other hand, some degree of ethnic identity preservation is observed among those Tats who continue to reside in rural and mountainous areas. In these locations, traditions and cultural features remain an important part of the community's life. However, despite this, economic pressures

and the social environment significantly impact the preservation of ethnic uniqueness. It is important to note that even in conditions of migration, some Tats strive to maintain a connection with their historical places of residence, returning to villages during religious holidays and other cultural events. (Aliyev, I.G. 2010)

The ethno-demographic changes observed among the Tats are part of a broader process affecting small ethnic groups across Azerbaijan. This presents the state and society with significant challenges related to preserving ethnic and cultural diversity. A program aimed at preserving small ethnic groups, which includes measures to support cultural identity and language, could play a key role in sustaining Tat culture.

The study of the ethno-demographic structure of the Tats in the Guba-Khachmaz economic region of Azerbaijan shows that the population of this ethnic group has been steadily declining in recent decades. The main factors contributing to the population decline are migration processes and cultural assimilation. Urbanization exerts considerable pressure on rural Tat settlements, leading to youth migration and partial loss of ethnic identity. Nevertheless, some Tats continue to preserve their traditions and cultural identity in mountainous and rural areas. The challenges of preserving ethnic and cultural diversity require a comprehensive approach and state support aimed at sustaining the language, culture, and traditions of small ethnic groups.

References

1. Aliyev, I.G. (2010). Demographic dynamics and migration processes in Azerbaijan. Baku: Elm.
2. Guseynov, A.S. (2015). Ethnographic study of the small peoples of the Caucasus. Baku: Maarif.

3. National Statistical Committee of Azerbaijan. (1999, 2009, 2019). Population census results. Available at: [stat.gov.az](http://www.stat.gov.az).
4. Ibrahimov, M.M. (2008). Tats of Azerbaijan: History and culture. Moscow: Nauka.

Kənan Əhmədov
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
kanan.ahmadov@gmail.com

XARİCİ SİYASƏT MARAQLARININ HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNDƏ İQTİSADI GÜC AMİLİ – ÇİN NÜMUNƏSİ

***Açar sözlər:** Çin, Xarici siyasət, “iqtisadi güc”, “Bir Kəmə, Bir Yol” təşəbbüsü*

***Keywords:** China, Foreign policy, "economic power", "One Belt, One Road" initiative*

Xarici siyasət ölkənin beynəlxalq məqsədlərini və bu məqsədlərə nail olmaq üçün izlədiyi strategiyaları əhatə edir. Bu məqsədlərə çatmaqda hərbi güc, diplomatik əlaqələr və mədəni əlaqələr kimi müxtəlif amillər rol oynayır. Bununla belə, iqtisadi güc amili bu gün xarici siyasət maraqlarına nail olmaq üçün ən kritik elementlərdən biri kimi önə çıxır. İqtisadi güc ölkəyə global arenada təsirini artırmağa, müttəfiqlər qazanmağa və milli maraqlarını qorumağa imkan verir. Bu kontekstdə Çin Xalq Respublikasının son illərdə iqtisadi qüdrətindən istifadə edərək xarici siyasət məqsədlərinə necə çatdığına dair nümunələr bu məsələnin əhəmiyyətini vurğulayır (Arı, 2021).

Çin son bir neçə onillikdə sürətli iqtisadi artımı ilə diqqət çəkmiş və bu artımı xarici siyasət alətinə çevirmişdir. “Bir Kəmə, Bir Yol” təşəbbüsü Çinin xarici siyasətdə iqtisadi gücündən necə səmərəli istifadə etdiyini göstərən ən bariz nümunələrdən biridir. Bu təşəbbüs Asiya, Avropa və Afrikada infrastruktur layihələri ilə ticarət yollarını genişləndirmək məqsədi daşıyır (Greer, 2016). Bu layihələr vasitəsilə Çin həm

iqtisadi təsirini artırır, həm də bu bölgələrdə siyasi və strateji təsirini gücləndirir. Layihələr bir çox ölkələrə əhəmiyyətli infrastruktur və inkişaf yardımı göstərərək, bu ölkələrdə Çinin təsirini və təsirini artırır. Bu vəziyyət Çinin beynəlxalq arenada daha güclü bir aktor kimi çıxmasına töhfə verməklə yanaşı, bu regionlardakı ölkələrin Çindən asılılığını da artırır.

Çinin iqtisadi gücündən istifadə edərək xarici siyasətdə təsirini artırmasının başqa bir nümunəsi Afrikadakı fəaliyyətidir. Çin Afrika qitəsində böyük sərmayələr yatırmaq və kreditlər verməklə bir çox Afrika ölkəsinin ən mühüm iqtisadi tərəfdaşına çevrilib. Bu investisiyalar və kreditlər Çinə bu ölkələr üzərində əhəmiyyətli təsir və təsir bağışladı. Afrika ölkələri Çinin iqtisadi inkişaf və infrastruktur layihələrində dəstəyindən asılı vəziyyətə düşüb və bu, Çinin bu regionda siyasi və diplomatik maraqlarını qorumasını asanlaşdırır (Korkmaz, 2020). Məsələn, Çin bir çox Afrika ölkələrində enerji, nəqliyyat və kommunikasiya infrastrukturunu layihələrinə milyardlarla dollar sərmayə qoyub və bu ölkələrin iqtisadi inkişafına mühüm töhfələr verib. Bu investisiyalar Çinin bu ölkələrdəki strateji maraqlarını da gücləndirib.

Bundan əlavə, Çinin öz iqtisadi gücündən istifadə edərək xarici siyasət maraqlarını reallaşdırdığı başqa bir sahə Cənub-Şərqi Asiyadır. Çin ASEAN (Cənub-Şərqi Asiya Millətləri Assosiasiyası) ölkələri ilə ticarətini artırıb və bu ölkələrlə strateji tərəfdaşlıq əlaqələri qurub. Çinin bölgədəki iqtisadi təsiri bu ölkələrin xarici siyasət qərarlarına təsir göstərə və regional mübahisələrdə Çinin lehinə mövqe tutmasına səbəb ola bilər. Məsələn, Cənubi Çin dənizindəki suverenlik iddiaları ilə bağlı belə görünür ki, Çin iqtisadi gücündən istifadə edərək bəzi ASEAN ölkələrinə öz xeyrinə təsir göstərə bilib (Gökten, 2011:117). Çin bu ölkələrlə ticarət və investisiya əlaqələrini gücləndirməklə onların xarici siyasət qərarlarına təsir etmək gücünü artırır.

Çinin iqtisadi qüdrətindən istifadə edərək öz xarici siyasət maraqlarını reallaşdırmaq bacarığı qlobal iqtisadi-ticarət münasibətlərində də özünü göstərir. Çin dünya ticarətində mühüm oyunçuya çevrilib və bir çox ölkələrlə azad ticarət müqavilələri imzalayıb. Bu müqavilələr Çinin beynəlxalq ticarətdə təsirini artırmaqla yanaşı, həm də bu ölkələrlə iqtisadi əlaqələrini gücləndirir. Bununla da Çin həm iqtisadi, həm də siyasi təsirini artırır və özünü qlobal arenada daha güclü bir aktor kimi göstərir (Hawkins, Roth, 2023).

Nəticə etibarını ilə iqtisadi güc xarici siyasət maraqlarının həyata keçirilməsində mühüm amildir və Çinin bu sahədəki strategiyaları bu faktı açıq şəkildə ortaya qoyur. Çin iqtisadi gücündən istifadə etməklə qlobal arenada nüfuzunu artırır, müttəfiqlər qazanır və milli maraqlarını qoruyur. Bu vəziyyət digər ölkələr üçün xarici siyasətdə iqtisadi gücün nə qədər əhəmiyyətli bir alət olduğunu göstərir. Çin nümunəsi sübut edir ki, iqtisadi güc hərbi və diplomatik güclə yanaşı, müasir xarici siyasətin əvəzsiz elementidir. Çinin bu strategiyaları iqtisadi gücün beynəlxalq münasibətlərdə necə səmərəli istifadə oluna biləcəyinin mühüm nümunəsini təşkil edir. Bu kontekstdə digər ölkələr də xarici siyasət məqsədlərinə nail olmaq üçün iqtisadi gücdən necə istifadə olunacağına dair mühüm dərslər öyrənməyə bilirlər (Hung, Binh, 2023).

Çinin öz iqtisadi gücündən istifadə edərək öz xarici siyasət maraqlarını reallaşdırmaq bacarığı müasir beynəlxalq münasibətlərdə iqtisadi gücün nə qədər təsirli və əvəzsiz alət olduğunu göstərir.

Çin "Bir kəmə, bir yol" təşəbbüsü, Afrika və Cənub-Şərqi Asiyada strateji investisiyalar və qlobal ticarət şəbəkələrindəki nüfuzu vasitəsilə diplomatik və strateji təsirini möhkəmləndirmək üçün iqtisadi gücündən istifadə edir. Bu strategiyalar Çinə qlobal arenada təsirini artırmağa imkan versə də, digər ölkələr üçün də iqtisadi gücdən xarici siyasətdə necə səmərəli

istifadə olunacağına dair mühüm dərslər verir. Çin nümunəsi sübut edir ki, hərbi və diplomatik güclə yanaşı, iqtisadi güc müasir xarici siyasətdə mühüm elementdir (7).

Ədəbiyyat

1. Arı, T. (2021). “Uluslararası ilişkiler teorileri”. Aktüel.
2. Greer, A. (2016). “The South China Sea is really a fishery dispute”. The Diplomat, <https://shorturl.at/UVJTz>
3. Korkmaz, H. (2020). “Asya Pasifik’te jeopolitik rekabet derinleşiyor”. Anadolu Ajansı, <https://shorturl.at/UsQfy>
4. Gökten, K. (2011). “Çin’in barışçıl yükselişine muhafazakâr-realist “çözümler”, Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi, s.110-129.
5. Hawkins, A., Roth, A. (2023). “China and Russia Deepen Ties as Top Diplomat Tells Putin Crisis is “Opportunity”, <https://rb.gy/w8t90f>
6. Hung, V. O., Binh, N. T. (2023). “US-China rivalry in Southeast Asia Region: a study on the South China Sea Case”, Journal of Liberty and International Affairs, pp.336-351.
7. The U.S.-China Economic and Security Review Commission. (2023). “China’s Position on Russia’s Invasion of Ukraine”, <https://shorturl.at/gGort>

Xəqani Cəfərli

Bakı Dövlət Universiteti
xaqani.ceferli.1990@mail.ru

ABŞ-İN ƏFQANİSTANDA BEYNƏLXALQ HUMANİTAR QAYDALARA RİAYƏT ETMƏSİ VƏ MÜHARİBƏYƏ TƏSİRİ (2001-2015-Cİ İLLƏR)

Açar sözlər: ABŞ, Əfqanıstan, humanitar, hüquqlar, qurbanlar, əhali,

Keywords: USA, Afghanistan, humanitarian, rights, victims, population

Bir tərəfin dəfələrlə humanitar normaları pozması digər tərəfin davranışlarına təsir edə bilər. Əfqanıstan müharibəsinin (2001-2021) təcrübəsi göstərdi ki, qısa müddətli hərbi üstünlüyə baxmayaraq dəfələrlə humanitar hüquqlar pozulduqda, toqquşmada qarşı tərəfə (ABŞ) etimadın azalmasına və qururuna təsir edə bilər (Mezhdunarodniy jurnal Krasnogo Kresta. Konflikt v Afganistane, 2010-2011, s. 139-182, 150)

Əfqanıstan cəmiyyətinin ən əsas qınağı ABŞ aviasiyası tərəfindən havadan endirilən hücumlar nəticəsində, mülki vətəndaşların həlak olması idi, baxmayaraq ki, “Taliban” və başqa qruplaşmalar daha çox insan qətlə yetirirdilər. Həqiqətən, ABŞ tərəfindən Əfqanıstanda aviasiya İraqdan fərqli olaraq daha geniş istifadə edilirdi. Bu burada quru qoşunların az olması və çətin relyeflə bağlı idi (Sushenchov, 2013, s. 77).

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, müharibənin gedişatı zamanı kəşfiyyatın keyfiyyəti artdığından qurbanların sayını ən az həddə azaltmaq mümkün olmuşdur, bir şərtlə ki, ABŞ hərbiçiləri öz aviazərbələrini qabaqcadan planlaşdırırdılar. Mülki əhalinin əbəs yerə həlak olmaması üçün qaydalar tərtib

edilmişdi. Bu qaydalar vəziyyətdən fərqli olaraq, müxtəlif hədəfləri dəqiq seçməkdən ötrü, bombanın növünü təyin etmək həm də onun atma bucağını və hündürlüyünü dəyişmək imkanı verirdi və onlar bombalamaq əmrin icra etmədən əvvəl, kimin bu yerdə olduğunu tam dəqiqliklə araşdırmalı idi (Djons, 2013, s. 325).

Mülki əhali arasında günahsız insanların qətli tək avia-zərbələr nəticəsində baş vermirdi. Məsələn, 4 mart 2007-ci ildə Nangərhar əyalətində, bomba ilə yüklənmiş maşın ABŞ dəniz piyadalarının hərbi karvanına çırpılmaq cəhdi etmişdi. Lakin, yerli əhalinin iddialarına görə amerikalı hərbiçiləri təsadüfi mülki maşın və piyadalara atəş açmağa başlamışlar. Bu hadisədə on doqquz mülki əfqan sakini həlak olmuşdu. İstintaqdan sonra ABŞ hərbi gərəgahı formal olaraq üzr istəmiş və bəyan etmişdi ki, bu anlaşılmazlığa görə “çox xəcalət çəkənlərini” və bunu “böyük səhv” olduğunu bəyan etmişdilər. Yerli əhalinin münasibəti çox qətiyyətli və sərt oldu. Nəngərhar və başqa əyalətlərdə kütləvi nümayiş aksiyaları keçirildi, iştirakçılar hökumət və ABŞ əleyhinə şüarlar səsləndirdilər. (Djons, 2013, s. 326) Ümumiyyətlə isə, mülki əhali arasında qurbanlara dair, ABŞ şərti olaraq “itkiləri azaltmaq (sayını ixtisar etmək), etiraf etmək və zərərdən pul müqabilində yayınmaq” taktikasını işə salmışdı. Xüsusən, ABŞ hərbiçilərinin mülki şəxsin qətli zamanı “məsuliyyətdən vəsait müqabilində yayınmaq” təcrübəsi tətbiq edilirdi. Xüsusi “Müharibə qurbanlarına dəstək fondu” mərhumun ailəsinə on minlərlə ABŞ dolları civarında pul ayırırdı. Bu da əfqanların səfalətində yaşadığı mühit üçün yetərincə böyük vəsait idi (Sushenchov, 2013, s. 77).

2008-ci ildə ABŞ ordusunun hesabatına görə Əfqanıstanda gedən müharibə şəraitində 2008-ci ildə qurbanların sayı 2007-ci il ilə müqaisədə 39-54% artmışdı (Djons, 2013, s. 325). Ümumiyyətlə isə, əfqan əhalisi tərəfindən ABŞ-a dəstək və

inam 83% 2005-ci ildən 47% qədər 2009-cu ildə azalmışdır. Müharibə müddətində ABŞ ordusu daha diqqətli olmağa çalışırdı. Ona görə ki, brincisi, mülki əhali arasında itkiləri azaldaraq ümumi ictimai qınağı azaldmaq, ikncisi isə müharibədə israfçılığa yol verməmək məqsədlərini güdüdü (Sushenchov, 2013, s. 77). Misal üçün, 18 fevral 2015-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Əfqanıstana Yardım Missiyası (UNAMA) 2014-cü il üzrə (qeydiyyat 2009-cu ildən aparılır) illik hesabatında, yalnız 2% ümumi mülki əhali arasında qurbanların sayı beynəlxalq qüvvələrin üzərinə düşürdü (ABŞ-da daxil olmaqla). (Doklad 69-oy sessii Qeneralnoy Assamblei Soveta Bezopasnosti OON 27 fevralya 2015 qoda (Polojeniyе del v Afganistane, 2015, s. 8) Xüsusən, Əfqanıstan müharibəsinin ikinci mərhələsində (1 yanvar 2015 – 30 avqust 2021) ABŞ ordusu Əfqanıstan əhalisinin “ürəklərini və şüurlarını” ələ almaq üçün, mövcud humanitar normalara səylə riayət etməyə çalışırdı (Mejdunarodniy jurnal Krasnoqo Kresta. Konflikt v Afganistane, 2010-2011, s. 139-182, 181).

Buna baxmayaraq, Əfqanıstanda gedən uzun müddətli münaqişə, humanitar hüquq sahəsində görünən dəyişiklərə gətirib çıxarmadı. Mülki əhali arasında böyük tələfatlar, sadə əfqanların ürək və şüurlarını fəth etmək savaşında quruculuq və digər xeyriyyəçi tədbirlərlə bağlı olan uğurları sarsıdırdı və buda yerli əhalini “Taliban” və başqa ekstremist qruplaşmalara qoşulmağa sövq edirdi (Djons, 2013, s. 325).

Ədəbiyyat

1. Mezhdunarodniy jurnal Krasnogo Kresta. Konflikt v Afganistane. (dekabr 2010 – mart 2011). № 880\881, s. 59-95, 303.
2. Sushenchov, A. A. (2013). “Ocherki politiki SCHA v regionalnikh konfliktakh 2000-kh godov”. Izdatelstvo MGIMO – Universiteta. Moskva, s. 249.

3. Dzhons, S. D. (2013). “Na kladbishe imperiy”. Moskva: «Eksmo», s. 470.
4. Doklad 69-oy sessyy Generalnoy Assamblei Soveta Bezopasnosti OON 27 fevralya 2015 goda (polozheniye del Afganistane) (2015), s. 49.

Vüsal Yüzbaşev
Bakı Dövlət Universiteti
dissertant
vusalyuzbashyev@mail.ru

FARS DİLİNDƏ MƏKAN İFADƏ EDƏN ZƏRFLƏR

Açar sözlər: məkan, məkan münasibətləri, zərf, məkan mənalı zərflər, qoşmalar

Keywords: space, spatial relations, adverb, adverbs of spatial meaning, postposition

Fars dili nümunələri üzərində apardığımız araşdırmalar göstərir ki, bu dildə məkan mənasının ifadə olunmasında zərflərin rolu kifayət qədər böyükdür. Məkan münasibətlərinin ifadə olunması baxımından fars dilindəki zərfləri iki qrupa bölmək olar:

1) məkan zərfləri və 2) məkan zərfliyi rolunda çıxış edən sözlər.

Birinci qrupa anca, inca, dur, nəzdik, piş, pəs, birun, bala, payin və s. kimi zərflər aiddir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlər başqa məna və funksiyada çıxış edə bilər. Məsələn:

بعضی شبها آنجا می خوابید.

Bəzi gecələr orada yatırdı.

دو دختر حاج رضا برای ادامه ی تحصیل به خارج از کشور سفر کرد و نزد تنها عمه شان به زندگی ادامه دادند و همان جا نیز ازدواج کردند.

Hacı Rzanın iki qızı təhsillərini davam etdirmək üçün ölkədən xaricə gedib, yeganə bibilərinin yanında yaşamağa davam etdilər və elə orda da evləndirlər.

پدرم اینجا کار می کند.

زərflər və sözlər də əsasən məkan bildirən zərflər qurpuna aid edilə bilər, lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlər yalnız zərf kimi işlənmiş, başqa nitq hissələri vəzifəsində

də çıxış edə bilər, məsələn sifət, isim, qoşma və s. Bu sözlər bir çox hallarda elə məkan bildirən qoşmalarla müşayiət olunur. Məsələn:

پسر همسایه را دید که هنوز پشت پنجره بود و داخل آپارتمان را از دور می کاوید.

Hələ də pəncərənin arxasında olan və mənzilin içərisini uzaqdan izləyən qonşunun oğlunu gördü.

او فقط از دور برای میرزا دست تکان داد.

O sadəcə uzaqdan Mirzəyə əl salladı.

هرگز منظره ای به آن با شکوهی از نزدیک ندیده بود.

Heç vaxt belə bir möhtəşəm mənzəri yaxında görməmişdim.

سپس از نزدیک وسایل زندگی را بررسی می کردند.

Sonra yaxında əşyalarını yoxlayırdılar.

Yuxarıdakı cümlələrdə məkan bildirən əz önqoşması ilə işlənən zərflər məkan mənası ifadə edir. Bu sözlər leksik cəhətdən məkan mənası daşıyır, əz önqoşması

Yuxarıdakı cümlələrdə از بیرون və آن kimi birləşmələr şübhəsiz, zərflik mənasında işlənmişdi, lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlər fars dilində yalnız zərf kimi işlənmişdir, hətta çox vaxt bu sözlərin mənalərini və funksiyalarını bir-birindən fərqləndirmək çox çətin olur. Məsələn, aşağıdakı cümlələrə diqqət yetirək:

با ورود ناصر همه به احترام بلند شدند و او را بالای اتاق نشاندد.

Nasirin gəlişi ilə hamı hörmət əlaməti olaraq ayağa qalxdı və onu otağın yuxarı başında əyləşdirdilər.

من از روی نیمکت پایین آمده و به تخته سیاه خیره بودم.

Mən partanın üzərindən düşüb yazı taxtasına gözümü zillədim.

چند لحظه رو بروی خانه می ایستم.

Bir neçə an evin qarşısında dayanıram.

انگار همین الان دم در ایستاده بودم.

Məkan baxımından ikinci qrupa yer-məkan zərfliyi rolunda çıxış edən hər bir söz aid edilə bilər. Məsələn:

محمد برای صدیقه در بهترین منطقه شیراز خانه خریده و می خواهد او را
به زیارت مشهد ببرد.

Məhəmməd Sədiqə üçün Şirazın ən yaxşı bölgəsində ev alıb və onu Məhşəd ziyarətinə aparmaq istəyir.

آن شب وقتی ربابه به اتاق خودش رفت میرزا و همسرش مدتی درباره ی او
بخت و گفتگو داشتند.

Göründüyü kimi, bütün bu cümlələrdə məkan zərfliyi işlənmişdir. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, məkan zərfliyi rolunda çıxış edən sözlərin, demək olar ki, əksəriyyəti leksik cəhətdən məkan çaları daşıyan sözlərdir. Məsələn, xane, otaq, həyat və s. Məkan zərfliyi rolunda bu sözlər, adətən qoşmalarla (məkan bildirən) müşayiət olunur. Lakin bəzi hallarda, xüsusilə danışq dilində bu sözlər qoşmasız da işlənir və bu normal bir haldır, belə ki, onun mənası həmin söz və feillə müəyyən olunur.

Məkan zərfləri haqqında deyilənlər əsasında belə bir nəticə hasil olur ki, məkan-yer zərfliyi rolunda çıxış edən hər bir söz məkan mənasını alır və məkan münasibətlərini ifadə olunmasına xidmət edir.

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Nasim Abışov, Alvina Cavadova

Kimyanın tədrisində STEAM təlim metodunun tətbiqi 5

Günay Əfəndiyeva

"Qanadlı ifadələrin" tədqiqi tarixindən 9

Saidə İsmayılzadə

Xəzərlərlə slavyanlar arasında qarşılıqlı əlaqənin rolu
və onların etno-siyasi vəziyyətin formalaşması və
inkışafı üçün nəticələri 13

Nazilə Abdullazadə

Ədəbiyyatda ustad-şagird münasibətləri Məşədi Azərlə
Əliağa Vahidin təmsalında 17

Xalidə Rəhimova

XX əsrin 60-90-cı illərində Lənkəran ədəbi mühitinin
nəsr qolu - Firudin Ağayev 21

İlkin Mustafayev

1900-1903-cü illərdə dünya iqtisadi böhranı və
Azərbaycan 26

Gusein Guseinov

"Ethno-demographic dynamics and cultural identity
of the Tats in the Guba-Khachmaz economic region
of Azerbaijan" 31

Kənan Əhmədov

Xarici siyasət maraqlarının həyata keçirilməsində
iqtisadi güc amili - Çin nümunəsi 37

Xəqani Cəfərli

ABŞ-ın Əfqanıstanda beynəlxalq humanitar qaydalara riayət etməsi və müharibəyə təsiri (2001-2015-ci illər) ... 41

Vüsal Yüzbaşyev

Fars dilində məkan ifadə edən zərflər 45

İmzalandı: 09.09.2024
Onlayn çap: 12.09.2024
Kağız çapı: 28.09.2024
Kağız formatı: 60x84 1/16
H/n həcmi: 3,25 ç.v.
Sifariş: 793

“ZƏNGƏZURDA” Çap Evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.,
"Azərbaycan" nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.
Tel.: + 994 50 209 59 68
+ 994 55 209 59 68
+ 994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

